

Danas

PONEDELJAK-UTORAK, 6-7. JANUAR 2020.

S P E C I J A L

Dubrovnik

Radivoj Cvetićanin

Život Miloša Crnjanskog

Berlin, Rim, London 1927 - 1965.

Na poslu u Berlinu, Crnjanski jedva da je bio sastavio stotinak dana, a u julu (1928) traži, i dobija, godišnji odmor. Uputio se krajem meseca pravo u Dubrovnik, u Vilu Odak dabome u kojoj se svojevremeno i verio. „U Dubrovnik sam došao po nekom ludom nagonu i po uspomenama, ali se već kajem“, piše otud Slobodanu Jovanoviću...

Rukopisi

Piše: Radivoj Cvetićanin

Crnjanski, naravno, nije bio gluv za događaje, mada je u Dubrovniku hteo da ostavi takav utisak. Svojevremeno kad o atentatu nije sanjao ni Puniša Račić izazivao je Marka Ristića: „Kako Vam zavidim što Vas Radić ne buni“. Sad je izgledalo kao da sve što je imao da kaže rekao u onoj ironičnoj rečenici u karti Andriću, koju mu je pred odmor, 10. jula, iz Berlina poslao u Madrid: „Vi svakako uživate u lepim vestima koje dolaze iz otadžbine?“

Ipak, 10. avgusta 1928 - Radić je na smrtnom odru - iz Dubrovnika šalje Slobodanu Jovanoviću opširno pismo (u: ARHIV SANU, 14891/155) koje ne mimoilazi događaje. Kao da je pisano vitriolom umesto mastilom, o Hrvatima govorio je kroz Srbe, o Srbima kroz Hrvate, i o jednim i o drugima pun neke strašne jetkosti.

HTEO JE DA BUDE I IKAR I SRBIN

Avioni su centar sveta, šta god da radi, i gde god da je. Iz Dubrovnika 17. avgusta šalje kartu izdavaču Cvijanoviću: „Vraćam se kroz koji dan, leteo sam nad morem“. Na nebu u delirijumu letenja nalazio je prostore sreće, koje će kasnije tražiti i u Hiperboreji. Toj svojoj opijenosti uvek je dodavao i nešto od jednog drugog, i drugačijeg, zanosa. Ne samo svet, uzet kao takav, i Srbija izgledala mu je lepša sa oblaka. „Tek onaj, ko bi je ugledao sa nebesa, zavoleo bi ludo Srbiju“.

Na poslu u Berlinu, Crnjanski jedva da je bio sastavio stotinak dana, a u julu (1928) traži, i dobija, godišnji odmor. Uputio se krajem meseca pravo u Dubrovnik, u Vilu Odak dabome u kojoj se svojevremeno i verio. „U Dubrovnik sam došao po nekom ludom nagonu i po uspomenu, ali se već kajem“, piše otud Slobodanu Jovanoviću, začuđen inače činjenicom da mu je stari prijatelj prethodno pismo adresovao na Milana Crnjanskog. „Zdravo Marijo, zar mi se ni imena više ne sećate? Imala je pravo Isidora“, veli, „kad mi reče da ste hladan čovek i da brzo zaboravljate one koje ste vivi-sekirali i koji Vas obožavaju“.

Zašto se, međutim, kaje? Crnjanski to ne kaže. Teška senka koju je atentat na Radića bio bacio na ambasadu u Berlinu dočekala ga je i ovde. Atmosferu nisu mogli popraviti lekarski bilteni i državna propaganda koji su sejali izvestan optimizam u pogledu Radićevog oporavka; vrilo je ispod, ako ne baš na površini. Kralj Aleksandar nastojao je da smiri strasti. Pravio je očajničke poteze - takav jedan je onaj pomalo morbidni da je Radiću ponudio premijerski mandat dok je ovaj u Zagrebu prostrelenog stomaka ležao u bolesničkoj postelji. Radić je, razume se, odbio. Hrvati nisu hteli ni u skupštinu, nazivali su je krvavom; ona je, pak, radila kao da se u njoj nije pucalo, u pokušaju da se stvori privid normalnosti. Čak će biti usvojene Neptunske konvencije, iz senzibilnog italijanskog paketa, koje tri godine nisu mogle proći: sad nije bilo otpora s hrvatske strane, i ratifikovane su. Rijeka, grad Crnjanskove mladosti, ipak je morala biti data Musoliniju i D'Anunciju, o čijem je ludački nadahnutom Ustavu Crnjanski pisao godinu dana ranije u Glasniku, skoro kontuzovan tim nadahnućem.

Prijateljima je pismima i kartama javljao da je tu gde je, i ponavljao da je na moru i suncu

zbog Vidinog i svog zdravlja. Tako piše Slobodanu Jovanoviću, tako Cvijanoviću, tako Ristiću. Njegove priče o zdravlju i bolestima bile su, međutim, uvek iste, i providne na isti način: u Pančevu na početku profesorske karijere bežeći od nastave išao je na konzilijume da dokaže kako ima katar na plućima - i istovremeno igrao centarfora u fudbalskom timu; sad je, plivajući neumorno, svima kukao na reumu u desnom ramenu koju je, govorio je, za tri meseca zapatio u kišnom Berlinu. Za Ristića je imao i malo melodrame: „Vida ovde uči da skače, glavčake, u more, a ja, najposle, znam *crowl*“. Da li sa ovim *crowl* kaže da pliva tim stilom, ili da šeni pred svojom gospodom, teško je dokučiti. Hvali se svakako da se još ne da „posle osam godina braka“ (dodao je jednu). A kad su talasi, čini mu se da je na obali Havaja i peva onda u sebi neki tamošnji, veli, song.

U Ministarstvu su ove priče o zdravlju uzeli - izgleda zaslugom nekih službenika koji su se bili zatekli u Dubrovniku, i koje je Crnjanski znao a i oni njega - kao butade umišljenog bolesnika, i prema tome kao blef. Urgentnim telegramom u jednom su trenutku zatražili od Balugdžića da Crnjanskog odmah vrati u Berlin, i Balugdžić nije imao kud. „Putujem, razume se“, piše Crnjanski Ristiću, navodeći da je žrtva nečije intrige, „u onoj otmenoju kući“. „Možda je neko čuo da sam na letovanju u Dubrovniku pa mu se učinila sablazan“. Računao je ostati ceo avgust, sad je već osamnaestog morao nazad. Na povratku prošao je ipak kroz Beograd; možda samo iz pakosti.

Sasvim je, međutim, moguće da intriganti u Ministarstvu, na koje je Crnjanski ciljao, nisu bili jedini razlog njegovoga naglog povratka. Radićeva smrt i dotad neviđen sprovod koji je Hrvatsku obukao u crninu, probudili su njen separatistički duh, i dali vetar u leđa internacionalizaciji hrvatskog pitanja. U Berlinu je kra-

jem avgusta zasedala Interparlamentarna unija, kojoj je Radićev naslednik Maček do-stavio pro memoriju, kao neku vrstu optužnice protiv „beogradske hegemonije“; na se-sijama Unije tajnik radićevaca Krnjević na-stupao je u istom tonu. U huškanjima, za atentat sumnjičen je i Dvor, budući da je Radić u istrazi označio ministra Dvora, Dragomira Jankovića, kao prijatelja Puniše Račića. Odgovor u zemlji na tu političku galamu biće radikalne ideje nekih srpskih krugova o amputaciji Hrvatske. Logično je, dakle, da je po prirodi posla Crnjanski morao biti na licu mesta, u Berlinu.

Crnjanski, naravno, nije bio gluv za događaje, mada je u Dubrovniku hteo da ostavi takav utisak. Svojevremeno kad o atentatu nije sanjao ni Puniša Račić izazivao je Marka Ristića: „Kako Vam zavidim što Vas Radić ne buni“. Sad je izgledalo kao da sve što je imao da kaže rekao u onoj ironičnoj rečenici u karti Andriću, koju mu je pred odmor, 10. jula, iz Berlina poslao u Madrid: „Vi svakako uživate u lepim vestima koje dolaze iz otadžbine?“

Ipak, 10. avgusta 1928 - Radić je na smrtnom odru - iz Dubrovnika šalje Slobodanu Jovanoviću opširno pismo (u: ARHIV SANU, 14891/155) koje ne mimoilazi događaje. Kao da je pisano vitriolom umesto mastilom, o Hrvatima govorio je kroz Srbe, o Srbima kroz Hrvate, i o jednim i o drugima pun neke strašne jetkosti. „Moje najnovije 'srbijanofilstvo' ne znači da mi g. Hadžić nije bljutav kad govori o avijaciji znajući i ne znajući šta govori, nego znači da je g. Majer kad govori o 'lepome, belome, kraljevskome gradu Zagrebu' još bljutaviji“. Hadžić je general, ministar vojske, a Majer, podnačelnik Zagreba: toga dana kad je Crnjanskovo pismo datirano obojica su istupala - ministar u Skupštini u Beogradu, podnačelnik u zagrebačkom poglavarstvu. Majer je govorio povodom Radića, patetično, i s prezirom prema bizantskom istoku zemlje. Takav će otprilike biti i Crnjanskov komentar. „I ja sam za jugoslovenstvo, samo za to bi nam trebalo pravih 'terorista' (R.F.) a ne komitadžija, mada su i oni bolji na svom frontu, od onih, na protivnom koji pronalaze šnajderaj za prastaru Alma Mater Croatica“, piše Crnjanski Jovanoviću. Malo je zapetljano, ne samo za neupućene, ali evo na šta misli: u Zagrebu je tih dana isfabrikovan čitav komplot - petorica učitelja iz Srbije koji su išli na svoj neki kongres u Maribor bili su izvikani da su srpske komite koje su pošle da sad ubiju i Radićevog patašona Pribičevića. Ta politikantska konstrukcija navela ga je da Jovanoviću ispiše one enigmatične inicijale, R. F.: skraćenicu za komunističku miliciju Rot Front (u slengu) ili Roter Frontkaempferbund (oficijelno), koja se fanatično obračunavala sa nacistima po ulicama vajmarske Nemačke, sve do 1929. nije bila zabranjena. Ne mislimo da je Crnjanski istinski verovao u tu proletersku zaštitu - glavom i bradom vodio ju je šef komuniste Telman, danas je vizuelno teško možemo razlikovati od onih sa kojima se tukla - biće da je pre dao maha svome afektu nego svojoj nekoj političkoj zamisli da bi takvi u Kraljevini mogli da spasu Kraljevinu. Afektu, kažemo, čak i bez obzira na to što će na kraju još reći: „Uostalom, ma kako bilo ja sam uvek mislio da poslove treba svršavati, ne čekajući volju Božju i zato mi je hrvatska onanija dosadila. Braća, ne braća, oni su jedan kofer, koji treba tresnuti dva tri puta zato da se može nositi. Sve to uostalom nije važno. Viđićete. Poštujte Vas, Crnjanski.“ Ista je to vrsta malopredšnjeg afektivnog besa dakle, i isti simbolički govor iz njega.

Ali, zašto se setio generala Hadžića, koga je stavio u jukstapoziciju sa zagrebačkim podnačelnikom? U Skupštini Kraljevine tog se dana kad piše pismo Jovanoviću odgovaralo na interpelaciju poslanika Većeslava Vildera kojom se od vlade tražilo objašnjenje o jednoj aferi sa nabavkama aviona, staroj

tri-četiri godine. U ime vlade odgovarao je, dakako, ministar vojske. Crnjanski je Jovanoviću pisao ovako: „Ne zaboravljajući rane g. Zondermajera (kao Soerven iz Matena) i 'ozeble' motore kojima potomci 'zemljoradnika', reče g. Hadžić, ne znaju da upravljaju, pa padaju iz vazduha kao kruške, još manje zaboravljam tu idiotsku, sitnu, komičnu i večnu zagrebačku Hrvatsku, koja je svakako najbednija tvorevina u Evropi, ali daleko sigurno od zvezde, kao što je Srpstvo“. Ostavimo na stranu reči o Hrvatskoj i Srpstvu, one su varijacija onoga o čemu smo gore već govorili - ovaj je drugi deo za Crnjanskog interesantniji. I on opet zahteva malo razjašnjenje: interpelacija u Skupštini vrhunac je jednog spora u koji je i Crnjanski bio uključen, i koji mu se umalo nije obio o glavu. Sa nekim drugim članovima Aero-kluba on je, naime, uproleće 1926. pokrenuo pitanje liferantske afere sa nabavkom avionskih motora kojoj je vinovnik bio Tadija Sondermajer (Crnjanski mu ovde u pismu Jovanoviću ime piše Zondermajer) i koja se tad završila Sondermajerovim dvobojem sa Crnjanskim.

To je već saga, i moraćemo je ispričati od početka do kraja. Elem, čitava 1926. prošla je u znaku

da se „sa zemlje ništa ne vidi“, a da dole kad letimo pod nama ostaje „sve što je ružno, društva, ljudi, prevare, zavisti“. „U nedelju 16-og možda ću leteti nad Beogradom“, piše Marku Ristiću 13. maja 1926. „I g-đa Crnjanski. Dođite i Vi. Imamo veliki avijatičarski dan. Skok padobranom, itd“. Uistinu je trebalo da se skače padobranom, prvi put u Beogradu; ali ne on nego parašutista, Belanže, koji je za tu priliku stigao iz Pariza. Snažna košava, međutim, upropastila je spektakularni plan koji je bio digao na noge pola Srbije. Na Hipodromu na Carevoj ćupriji, na mestu nesuđene egzibicije, održan je samo komički galop.

Nekoliko dana iza ovog događaja u Novostima će (20. maja 1926) krenuti polemika povodom njegove *Vojničke pesme*. Ali, njega u toj polemici nema, mada je to intrigantna priča. /L6 Avioni su centar sveta, šta god da radi, i gde god da je. Iz Dubrovnika 17. avgusta šalje kartu izdavaču Cvijanoviću: „Vraćam se kroz koji dan, leteo sam nad morem“. Na nebu u delirijumu letenja nalazio je prostore sreće, koje će kasnije tražiti i u Hiperboreji.

Toj svojoj opijenosti uvek je dodavao i nešto od jednog drugog, i drugačijeg, zanosa. Ne samo svet,

Teška senka koju je atentat na Radića bacio na ambasadu u Berlinu dočekala je Crnjanskog i ovde u Dubrovniku. Atmosferu nisu mogli popraviti lekarski bilteni i državna propaganda koji su sejali izvestan optimizam u pogledu Radićevog oporavka; vrilo je ispod, ako ne baš na površini: **Stjepan Radić sa suprugom posle atentata**

Crnjanskove obuzetosti avionima i letenjem, izgledalo je doista tako da ništa drugo za njega ne postoji. Avijatici je počeo da se predaje nešto ranije, 1923, kad je svoju naklonost objavio u Politici, u seriji od pet članaka. Avioni su ga privlačili doduše i u Parizu, u vreme studija, 1921, ali je tad imao prećih poslova, i ostali su zakratko po strani: 1926. godina je zapravo bila vrhunac te strasti. „Ništa se na svetu ne da uporediti sa lepotom letenja i ništa nije ravno senzacijama vrtloga na hiljade metara iznad zemlje“, pisao je.

Na prvi pogled, Crnjanski je u člancima u Politici agitovao za vazduhoplovstvo nove države. Bio je ubeđen da su iz njega istisnuti oni koji su umišljali da „avijatičar mora biti čovek u svilenim čarapama, sa engleskom lulom u zubima, i sa damom ispod ruke“, a da su sad u avionima prekaljeni borci iz rata, i obični, neiskvareni, hrabri mladići. Takve je voleo. Hteo je da pripada njima, kao što su oni pripadali njemu. Ali, iako naglašen taj je momenat, doista, manje bitan: njegovo oduševljenje za avijaciju bilo je toliko duboko u svojoj iskrenosti da je sasvim izvesno da nije nastalo iz nekog računa. „Jutro u avionu, hladno i osunčano, lepše je od svega drugog, što može da se doživi“. Posle Politike javljao se i u Vremenu, da bi se onda, ove 1926, prebacio uglavnom na reviju Naša Krila. Kaže da se već prvi put kad se rešio da piše o letenju „rešio da piše poetično“, sa jednim „čisto slovenskim umom za avanturu“. „Posetili smo Stražilovo, dodirнули smo žuto lišće“, kaže, tipično, na jednom mestu. Ne plaši se ni jednog preterivanja: „Avion ne zna za nemogućnosti“.

Lako je primetiti da se ti trenuci, kad se prosto zagrcne dok ih dočarava, nalaze izvan realnog života na zemlji. Priznaje da „zemaljski dodir sa voćnjacima, rascvetanim baštama i šumama jeste intiman“, ali nas uverava i da je sitan! Uverava štaviše

uzet kao takav, i Srbija izgledala mu je lepša sa oblaka. „Tek onaj, ko bi je ugledao sa nebesa, zavoleo bi ludo Srbiju“. U duhu tog idealizma nekoliko puta 1926. javiće se u Našim krilima. (Hteo je u isti mah da bude i Ikar i Srbin.) U martu će između reportaža dati jednu neočekivanu futurističku prozu *Dinarski tip avijona*, koju radnjom smešta u 1934. godinu, a žanrovski u samo predvorje buduće literature o galaktičkim ratovima - za nju će dobiti tri hiljade dinara kao nagradu na konkursu lista, jednu i po svoju profesorsku platu - u septembru će objaviti iscrpan, disciplinovan izveštaj, o poseti avijaciji „bratske Čehoslovačke“, u oktobru će pisati o utakmici aviona nad Beogradom za pehar Kralja Aleksandra. „Uz pozdrav Kralju koji je prihvatila i masa, posle podele nagrada, sve je nagnulo avijatičarima koji su za jedno pre podne videli ravnu Bačku, nežni Srem, plavu Srbiju, toplu Staru Srbiju, tamnu Bosnu i veselu Hrvatsku, i za nekoliko časova obišli skoro celu našu divnu zemlju, kroz magle i plava nebesa“. Zna on da postoji stvarnost i izvan te njene idealizovane predstave. Tih dana, recimo, piše prijatelju: „Beogad je razriven. Polažu kablove. Prašina je strašna“. (Ne kaže i da su se žene - koje inače nisu imale pravo glasa - bile digle na proteste, tražeći da se grad dovede u red.) Ali, njegovo srce kuca za nešto drugo.

Ponosio se tim svojim poslovima; primio se čak bio i da uređuje Naša krila. Ispred njegovoga teksta *Uspomene sa leta Beograd - Skoplje* i natrag koji je doneo taj list, stoji redakcijska napomena da „avijacija danas stiće svoje pobornike“ i „zapaljene privrženike“, i da je jedan od njih Crnjanski. Naš Stendal, galantan je „organ Aero-kluba“. (Galantan je, možda, sam urednik Crnjanski, koji je Stendala držao visoko. „Jedini koji beše dostojan da piše o Italiji, i koji je još video baroknu, pozorišnu, ljubavnu Italiju“, ima on o njemu u putopisu *Piza*, iz 1923. Stendalu će dati zapaženu ulogu i u *Hiperborejcima*.)

Ušao je i u Aero-klub. „Osim Glasnika - sav sam u Aero-klubu“. Glasnik je Srpski književni glasnik, tu sede literarni baroni, sa njima upravo pregovara da se priključi tom, kako je govorio, evangeliju naše književnosti. Aero-klub, pak, osnovali su oficiri i mondeni iz beogradskog visokog društva kao džentlmensko udruženje, hvatajući korak sa jednom novom manufakturom, koja je bila i šik i unosna. (Knez Pavle je pokrovitelj.) I ne samo da je ušao u Klub, nego i u njegovu upravu. Ali, ako mu je karakter bio snobovski, duša mu je bila plebejska. Poznavao je i ordinarne ljude, letelišta, majstore, svakako pilote. Neke tekstove posvećuje pilotima poimence, neke članke završava kao skaut - sa: „triput zdravo“. Jedared opisuje jednu patetičnu situaciju, kad motor aviona nije hteo da upali. Curio je benzin. Pilot - kapetan Uzelac - uzeo je neku krpu, zavezao je preko dovoda, paljenje je uspeo, i ladno je poleteo. Crnjanski nam napominje da ne treba da se čudimo što tog kaptana onda kažnjavaju zbog suviše smelih bravura: voli, kaže, da avionom prođe ispod prozora svoje verenice. „Što će jednom svakako platiti životom“, zaključuje sa crnim humorom, iza neskrivene simpatije.

Dabome, nije uvek bilo ovako poletno, detinjasto, i vedro. U pismu koje je (9. juna 1926) poslao Marku Ristiću, Crnjanski piše da se sprijateljio sa hidropilotom Ivom Šumanom, sa kojim je išao u Novi Sad na skupštinu Aero-kluba (gde je, kaže, vodio očajnu borbu „protiv jednog dripca“), da su natrag za Beograd trebali da lete zajedno, ali da je tu na nekoj probi Šuman pao u Dunav, i poginuo. U predvečerje događaja Crnjanski je nazdravio na banketu „i govorio o lepoti neba, i o smrti“. „On se smešio i divno odgovorio“, veli, ističući da je Šumanu pred kobno poletanje rekao da se pazi, da ne pogine. „Držao sam mu govor na sahrani pred svim ministrima. Gospođa Crnjanski mnogo je plakala“. Da je Crnjanski govorio zabeležile su i novine: silan svet se (7. juna 1926) bio slio pred Katoličku crkvu u Beogradu da isprati vanrednog, mladog Slovenca čije je telo dan ranije Dunav izbacio kod Čortanovaca. Novine su izvestile i da Šumanova mati od bola nije bila u stanju da dođe, da su bili ministri odbrane i prosvete, a da je Crnjanski govorio u ime Aero-kluba, posle opela, pred portom. „Nismo li ga još pre nedelju dana gledali u njegovoj crnoj mornarskoj odori, sa njegovim likom beskrajno čistim i lepim, sa njegovom zlatnom kosom i svetlim osmehom koji ga nije napuštao? Nismo li ga u predvečerje njegove smrti obasuli usklikima i cvećem? Nije li on nasmejan i radostan nazdravljao našem Jadranskom moru nad čijim je talasima i burama godinama kružio“. Neće ga lako zaboraviti: u Našim krilima, u oktobru, piše kako ga se setio tokom jednog leta. „Tu u zraku čistom puhom vetra, zagledan u Lovćen, vadim sliku Iva Šumana i gledam je. Smrt je kao let hidroplanom na pučinu“.

Crnjanski je, dakle, stvarno bio unutra u tome svetu koji mu je blizak na različite načine, ni najmanje nije ličilo na pozu i pretvaranje, čak i kad je, kao tu gore, bilo sladunjavo. Ili onaj odlazak u Prag, recimo, o kojem je dao izveštaj: toliko ga je shvatao ozbiljno da je u garderobi nosio smoking, očekujući da će mu trebati u nekoj formalnoj prilici. Nije imao svoj, pozajmio ga je od Ristića. „Kao izaslanik Aero-kluba ja ću 3. jula u Prag na deset dana“, piše mu Crnjanski. „Tamo ću biti priman od ministara, itd., pomogli biste me u velikoj brizi“. I još: „Molim Vas za odgovor odmah“.

Ali, već na koncu iste jeseni, 1926, sva ova ponesenost nestaje kao rukom odneta. Egziperi je leteo isto ovako, istih tih godina i dana, nije, međutim, odustao. I među našim piscima toga doba bilo je avijatičarskih fanova - Krklec recimo, i mada nisu bili takvi fanatici kao Crnjanski, ni oni nisu odustajali: Crnjanski jeste, čak i u Našim krilima, gde ga je nasledio Stanislav Krakov, sestrčić generala Nedića. Jedino će, još, na samom kraju godine u onome intervjuu Branimiru Čosiću reći da je radio „na podizanju naše avijatike“, te da je to sa njegovoga gledišta „isto toliko važno, sudbonosno i prijatno kao i književnost“. Ostaće sećanja. Bila su još sveža kad su članovi srpskog PEN-a 7. februara ove, 1928 - nekoliko nedelja pre nego što će Crnjanski krenuti za Nemačku - gostovali u Narodnom pozorištu Kralja Aleksandra u Skoplju. „Miloš Crnjanski čitao je svoje pesme i jedan poetičan putopis avionom kroz naše nebo“, javio je Južni pregled. Ali će sećanja biti i kasnije. U intervjuu Zoranu Sekuliću, 1972, iznosio je čitave pojednosti jednog leta iznad Beograda od pre četrdeset i pet godina. „Znate, za mene je bila avijacija nešto što je značilo najpuniji život“. U *Hiperborejcima* čak ležerno evocira kako je u onoj fantastici *Dinarski tip avijona* on smislio kamikaze. Kao jedinu, veli, moguću odbranu malih avijacija od velikih. U jednoj ispovesti u starosti - poredeći lepotu konstrukcije aviona sa ženskim telom - čak je rekao: „U tom smislu, ja sam upravo nedostojan da pišem o avionu“.

Razume se da ovakav raskid traži odgovor: otkud i zašto? I kako da onakva nemerljiva strast odjednom nestane kao da je nikad nije bilo? Možda odgovor leži - evo naše teze - u jednome događaju koji se paralelno odigravao u istome mizanscenu. (Jer, nečeg drugog tako opipljivog nije bilo.) Crnjanski ga nagoveštava u onome pismu Marku Ristiću, u kojem mu govori o pogibiji pilota Šumana. „Povodom te skupštine i svinjarija u Klubu, g. T. S. aeroinžinjer rastrubio je da će me pozvati na dvoboj. I - entre

IZAZIVAČ: TADIJA SONDERMAJER

DAKLE, DVOBOJ. TO JE DOGAĐAJ NA KOJI CILJAMO DA JE MOGAO DOVESTI DO CRNJANSKOVOG PREKOG ZABORAVA ČITAVE NEBESKE FANTAZIJE; DA MU ONA JEDNOSTAVNO PRESEDNE. ČOVEK KOJI JE CRNJANSKOG IZAZVAO NA DVOBOJ I ČIJI IDENTITET ON SKRIVA I PRED RISTIĆEM - ZBOG OBIČAJA KOJI SU TO NALAGALI - TAJ ČOVEK BIO JE TADIJA SONDERMAJER, U PISMU SLOBODANU JOVANOVIĆU NAPISAN KAO ZONDERMAJER. CRNJANSKI GOVORI DA JE SONDERMAJER „AEROINŽINJER“, ALI JE ON I PILOT, I U TOME ČASU POTPREDSEDNIK AERO-KLUBA. PRESEDAVAO JE ŽIRIJU KOJI JE CRNJANSKOM DAO ONU NAGRADU ZA TEKST U NAŠIM KRILIMA. POTICAO JE IZ UTICAJNE PORODICE KOJA JE U SRBIJU STIGLA IZ POLJSKE, BIO JE UNUK GENERALA, BIO JE SIN ŠEFA VOJNOG SANITETA, BIO JE ZET GENERALA, IMAO JE SAM IZA SEBE LEGENDU RATNIKA.

nous - pozvao me ... Pristao sam. Ja predlažem - Vi se smejete? - tri metka iz pistolet sa dvadeset koraka“.

Crnjanski navodi da taj gospodin (čije ime i dalje krije pod inicijalima),„izgleda radije pregovara“. „Vežba i mačevanju kod jednog Rusa - lako mu je, kako da kažem? - lepo zarađuje“. Ima ih, veli, koji se boje da ne postanem Puškin, pa da to bude „vrlo veliki gubitak za srpski narod“. Sa istom gor- kom ironijom poručuje prijatelju:„Ne bojte se Marko - mi smo u Beogradu. Tu se ne gine - liferuje se“.

Dakle, dvoboj. (I ovde je kraj sage.) To je događaj na koji ciljamo da je mogao dovesti do Crnjanskovog prekog zaborava čitave nebeske fantazije; da mu ona jednostavno presedne. Čovek koji je Crnjanskog izazvao na dvoboj i čiji identitet on skriva i pred Ristićem - zbog običaja koji su to nalogali - taj čovek bio je Tadija Sondermajer, u pismu Slobodanu Jovanoviću napisan kao Zondermajer. Crnjanski govori da je Sondermajer „aeroinžinjer“, ali je on i pilot, i u tome času potpredsednik Aero-kluba. Predsedavao je žiriju koji je Crnjanskom dao onu nagradu za tekst u Našim krilima. Poticao je iz uticajne porodice koja je u Srbiju stigla iz Poljske, bio je unuk generala, bio je sin šefa vojnog saniteta, bio je zet generala, imao je sam iza sebe legendu ratnika, i, neuporediv porodični obol na oltaru otadžbine: već početka rata živote su mu izgubili majka, kao bolničarka, i, na Ceru petnaestogodišnji brat. (O njegovoj će pogibiji majčina prijateljica Isidora Sekulić Stremnicka 1915. ispevati tužaljku u prozi *Tihe strofe*; jedno vreme stanovala je kod Sondermajerovih i znala je dobro tog mladića „koga je sudbina mrtvom svojom rukom povelu u rat“.)

Na kraju ali ne i manje značajno: Tadija Sondermajer važio je za beogradskog gamena, pa je to duel činilo glamuroznijim. Sve je, međutim, lako moglo da ispadne parodija nekadašnjih dvoboja, jer je na- prosto bilo izvan duha vremena; pa ipak - stvar je bila sasvim ozbiljna. Boris Milosavljević je napravio studiju slučaja (u: KNJI- ŽEVNA ISTORIJA, 158,159/2016) koja isklju- čuje naše folklorne već mistifikacije u vezi sa ovim događajem: išlo se na duel, po cenu života, i duel se dogodio.

„Do uvrede zbog koje je Sondermajer izazvao Crnjanskog na dvoboj došlo je“, piše Milosavljević, „na sastanku Uprave Aero-kluba 22. maja 1926“. Crnjanski je, za- pravo, bio umešač sa strane: najpre je iz- bila rasprava između Sondermajera i jed- nog člana Nadzornog odbora (koji je tvr- dio da se među oficirima u Novom Sadu priča da je Sondermajer „državi liferovao rđave avio-motore“, i to „na neispravan način“ - evo te afere o kojoj je išla interpe- lacija), i to je povuklo Crnjanskog da „izrazi čuđenje“ nad činjenicom što Sondermajer energičnije ne brani svoju čast od kleveta. Ovo o „izrazima čuđenja“ Milosavljević je preuzeo iz Sondermajerovih ličnih papira: Sondermajer je u jednom od njih zapisao i to da je Crnjanski, navodno i pre fatalnog sastanka Uprave, u više mahova svojim tonom i držanjem prema njemu („prema mojoj ličnosti“) prekoračivao granice učti- vosti i respekta koje članovi Društva du- guju jedan drugom. To mu je bilo dovoljno da ga izazove. Na dvoboj je izazvao i člana Nadzornog odbora, ali se taj negde izvu- kao. Tip uvrede od koje je Sondermajer pošao bio je „unižavanje sa grdnjom“, što je jedna među nekoliko koje se navode u kla- sičnim priručnicima o dvobojima.

U dogovaranju dvoboja bilo je teškoća, i napetosti, tako da je trajalo skoro četiri meseca. Advokati su se menjali, svedoci prihvatili i odustajali, problemi su se javljali oko nabavke odgovarajućih parabeluma - nađeni su, najzad, u Novom Sadu kod po- rodice Dunderski. Crnjanski je tih dana opet

pisao Ristiću o ovome slučaju, navodeći mu da „g. T. S. priča damama - ovo se mirno svr- šilo, Cr. mi se pismom izvinio. Dragi moj. Ja pričam da laže. Neka pokaže pismo“. Pisma, dakako, nije bilo. Ali, ni ideje o odustaja- nju. Crnjanski i Sondermajer su recimo - u julu, usred logističkih pregovora o dvoboju - zajedno u onoj delegaciji vazduhoplov- stva koja je posetila Prag, s njima i Sonder- majerov sekundant, pukovnik Andra Pe- trović. Tamo su se, očigledno, svi pravili En- glezi. Pregovarači su, najzad, utvrdili da će se pucati, i to 26. septembra 1926, na Vr- šačkom Bregu, iznad manastira Mesić. Ra- čunalo se na blizinu rumunske granice, tako da se, ako bude nevolje, leš prebaci na tle susedne zemlje, pa time i mesto okršaja: pravni sistem Kraljevine Srba, Hrvata i Slo- venaca još, naime, nije bio ujednačen na celoj teritoriji nove države, te nije bilo sa- svim jasno da li bi se dvoboj smatrao do- puštenim ili ne. Da je bilo „publike“ nema drugih tragova osim u pismu Crnjanskog mladom vršačkom prijatelju Milanu Tokinu, koji je (trinaest godina posle događaja) slu- žio vojsku u rodnom gradu. „Sa uživanjem bih došao do Vršca, ne samo radi onog div- nog vina u manastiru Mesiću nego i da vidim kako očevidac mog dvoboja jaši sada artiljerijske konje pri terenskom jahanju“.

Crnjanski je u Vršac stigao veče pre dvo- boja, i prenoćio u hotelu, u sobi sa Duša- nom Matićem, jednim od dva svoja sekun- danta. Spavao je celu noć; tvrdiće kasnije, mirno. Matić navodno nije ni trenuo, iz čega je jedan prijatelj Crnjanskog pravio aluziju na Matićevu gej prirodu. Vreme dvoboja dogovoreno za jedanaest sati pre podne prebačeno je tog jutra na četiri popodne. Prema zapisniku (u: NARODNA BIBLIOTEKA SRBIJE,MCR III/67) koji su, svojeručno, ove- rili Sondermajerovi sekundanti Petrović i Novaković, i Crnjanskovi - Branko Gavela i Dušan Matić, događaj je izgledao ovako: najpre je odmereno rastojanje, potom su napunjeni pištolji i kockom podeljeni due- lantima, kockom je takođe određeno ko ima pravo biranja mesta (pravo je dobio Crnjanski), a onda je vođa dvoboja pukov- nik Petrović pozvao na mirno rešenje. Obo- jica su odbila. Na sebi su imali samo košu- lje kad su zauzeli pozicije (neki izvori kažu da su imali i monokl, ali tog podatka u za- pismiku nema) i na odbrojavanje „jedan, dva, tri“ okrenuli su se licem jedan prema drugome, i pucali. Crnjanski je opalio, i pro- mašio, a Sondermajerov je pištolj zapeo - umesto za oroz Sondermajer je povukao za njegov zaštitnik. Podigao je ruku uvis, i uzviknuo „J renounce“, intervenisali su se- kundanti i - shodno pravilima - uzviknuli „finis“, budući da je jedan pištolj opalio. U zapisnik su kao zaključak uneli: „Sa ovim smatramo da je konflikt za obadvojicu časno završen“.

Sondermajer je tokom Velikog rata u jednoj prilici već izazivao na dvoboj, ali, i pored tog iskustva (ili možda zbog njega), dani do ovoga dvoboja za njega su bili prava mora - pisao je oproštajna pisma, te- stamente, razduživao dugove. Ovaj ishod prihvatio je kao svršenu stvar. Iste će go- dine sa svojim ratnim drugovima, među kojima je bio i general Petar Živković (bu- dući šef šestojanuarske, diktatorske vlade Kralja Aleksandra) osnovati kompaniju za vazdušni saobraćaj, Aero-put, gde je više godina direktor. Leteo je i dalje. U spome- nutom uskršnjem broju Vremena u kojem je Crnjanskov tekst *Naša nebesa*, stoji na prvoj strani i kratka vest da je Sondermajer u maratonskom, desetočasovnom očigle- dno egzibicionom reklamnom letu preva- lio rutu od Pariza do Alepa u Siriji, odakle nastavlja za Indiju.

Crnjanski, pak, nije bio zadovoljan. Barem tako svedoči Milan Jovanović Stoi- mirović (Crnjanski ga kad ga spominje zove Bata); putevi njih dvojice su se ukrštali, i može biti da mu se Crnjanski poverio oko

toga slučaja - zajedno će biti u diplomatskoj službi, u Berlinu, 1929. Stoimirović tvrdi (u: TREČAKOV, ŠOVLJANSKI: O CRNJANSKOM, ARHIVALIJE, 1993) da mu je Crnjanski go- vorio da ga je „užasno vređalo to što Son- dermajer nije hteo da puca“. Izvan sebe i besan zbog toga, vikao je i tražio da i nje- gov protivnik opali.„Bilo je u njemu nečega zbilja viteškog“, navodi Stoimirović reči Cr- njanskog o Sondermajeru. „Čovek je stao pred moju kuglu i dao mi dokaza o svojoj hrabrosti, ali nije hteo da ničim dalje ve- zuje svoje ime za moje, a najmanje time što bi me ranio ili ubio. Mene je to bolelo i ja mu to nisam mogao nikada oprostiti, jer je u tome bilo nekog prezira“.

Ovo je, dakle, pozadina onog zamrše- nog pasusa iz pisma koje Crnjanski iz Du- brovnika 10. avgusta 1928. šalje Slobodanu Jovanoviću. Interpelacija poslanika Vildera stavila je pod sumnju liferantski posao Cr- njanskovog duelanta u dvoboju, ali nema znakova da je pravljena u dosluhu s Cr- njanskim. (Crnjanski je samo spominje u jednoj od neobjavljenih verzija *Embahada*.) Crnjanskog je jedan vazduhoplovni vete- ran, kapetan Miletić (27. decembra 1927) preko Pravde pozivao doduše da se oglasi. „Kakvo je bilo stanje u Aero klubu - svađe, rasipanje subvencije, neopravdani računi, prazno obećanje pilotskih i mehaničarskih škola, kritikovanje Narodne skupštine da ne razume potrebe vazduhoplovstva - o tome bi trebalo da progovori g. Mil. Cr- njanski, književnik“. Vilder je interpelaciju bio podneo još početkom maja (1928), kao opozicioni političar prozivao je prosto vladu za aferu. Cinično je da je ministru Hadžiću pružena prilika da odgovori, u avgustu, kad Vilder nije bio u Skupštini, budući da su je poslanici njegove hrvatsko-srpske koalicije bojkotovali zbog atentata na Radića.

Svejedno, za Crnjanskog je bila izvesno zadovoljenje. Zato on u pismu Slobodanu Jovanoviću sa ironijom veli da „razume Zon- dermajerove rane“, i zato se obara na mi- nistra Hadžića, kao na zastupnika korum- pirane generalske klike koja je stala iza Son- dermajera. Sigurno je ne bez razloga tu u istom kontekstu i novinar Žil Soerven (kojem Crnjanski prezime dopisuje i u al- ternaciji, kao Sauervajn), upamćen po iz- javi koju mu je dao Kralj Aleksandar, da mu je žao što nije umarširao u Minhenu: Soerven je iz pariskog Matena, a motori su iz Renoa. I nameštena, debata u Skupštini iznela je na videlo čitav niz marifetluka kojima su se služili Sondermajer i prijatelji, tako da je na aferu sad teško bilo staviti tačku. Sonder- majerov saveznik, advokat Hođera, pretio je Vilderu da se neće smiriti - ne dok ga ne vidi u zatvoru nego dok ga ne vidi obeše- nog. Crnjanski je sve pratio: intimno, nije bio presekao da se neće ponovo uključiti, pa ma i iz Berlina, čak je o tome pisao An- driću. Ali, kad usred ciče zime, u februaru 1929, Hođera bude osuđen za klevetanje Vildera, i kad ga kralj istog dana bude oslo- bodio amnestijom, Crnjanskom su vezane ruke: u zemlji je uveliko diktatura, jasno je da je šef vlade general Živkovici upotrebio kralja da izvuče svoje prijatelje, Crnjanski protiv kralja nije hteo, protiv generala nije smeo. Progutao je Hođerinu amnestiju kao knedlu, i čutao. Njegova klasična pravdo- ljubivost, slepa za sve osim za sebe samu, koja ga je dve godine ranije u onim ope- retskim okolnostima dvoboja umalo stala života, sada je - pomalo tužno - čamila gur- nuta u stranu.

Odlomak iz rukopisa knjige

Iperboreo

Život Miloša Crnjanskog

Berlin, Rim, London (1927-1965)